

WIADOMOŚCI OGÓLNE

Język polski jest językiem ojczystym prawie 39 milionów Polaków w kraju oraz około 12 milionów osób żyjących poza granicami Polski. Należy on do grupy języków słowiańskich, a wraz z nią do rodziny języków indoeuropejskich. W grupie języków słowiańskich polszczyzna wchodziła do zespołu dialektów lechickich razem z wymarłym w połowie XVIII wieku językiem połabskim oraz z nieistniejącymi już dziś dialektami pomorskimi. Języki (dialekty) lechickie tworzyły północną gałąź języków zachodniosłowiańskich. Język polski wyodrębnił się z gałęzi lechickiej w IX–X wieku. Dzieli się na pięć zespołów dialektalnych: małopolski, wielkopolski, śląski, mazowiecki i pomorski. Przymiotnik *polski* wywodzi się od rzeczownika *pole*, który wcześniej oznaczał otwartą przestrzeń (równinę). Od rzeczownika *pole* pochodzi nazwa *Polanie*, zapisywana od X wieku w postaciach zlatynizowanych jako *Polonia* i *Palania*, odnosząca się pierwotnie do średniowiecznego zespołu plemiennego na terenie późniejszej Wielkopolski. Etymologicznie Polanie byli mieszkańcami pól. Od tej nazwy plemiennej powstał przymiotnik *polski*, nawiązujący najpierw do Polan, których terytorium określano mianem *ziemia polska* (łac. *terra Poloniae*). W wyniku uniwerbizacji, polegającej na usunięciu członu utożsamiającego *ziemia*, oraz w drodze urzeczownikowienia przymiotnika *polska* powstała nazwa *Polska* w węższym, pierwotnym znaczeniu ‘ziemia Polan’, a następnie nazwa ta została przeniesiona na cały obszar państwa. W XI wieku łacińska nazwa *Polonia* oznaczała już całe państwo Bolesława Chrobrego. Od XIV wieku dawne terytorium Polan przyjęło nazwę *Wielkopolska* (łac. *Polonia maior*), obok której funkcjonowała nazwa *Małopolska* (łac. *Polonia minor*). Od nazwy Polska mieszkańców kraju nazwano Polakami. W podsumowaniu można powiedzieć, że polszczyzna jest najbliższej spokrewniona z nieistniejącym już językiem połabskim i dialektami pomorskimi oraz innymi językami zachodniosłowiańskimi: górno- i dolnołużyckim oraz czeskim i słowackim.

HISTORIA JĘZYKA LITERACKIEGO

Język polski wyodrębnił się jako oddzielny język etniczny w IX–X wieku w wyniku jednoczenia plemion w ramach wspólnoty państwowej. Na ziemiach polskich istniały dwa centra państwowotwórcze. Południowy ośrodek tworzyło w IX wieku państwo Wiślan ze stolicą w Krakowie, które objęło również ziemie plemienne Ślęzan (Śląsk). W połowie IX wieku ziemie Wiślan i Ślęzan zostały podbite przez Państwo Wielkomorawskie, a po jego upadku dostały się na początku X wieku pod panowanie czeskie. Drugi ośrodek polityczny stanowiło plemienne państwo Polan, które powstało w drugiej połowie wieku IX nad Wartą, Obrą i Prosną ze stolicą w Gnieźnie. W wyniku ekspansji na terytoria sąsiednie z ziemią Polan scalono plemiona Pomorzan i Mazowszan, a w ostatnich latach X wieku, pod koniec panowania Mieszka I i na początku rządów Bolesława Chrobrego, włączono w obręb państwa polskiego również terytoria Wiślan i Ślęzan odebrane Czechom. W ten sposób na przełomie X i XI wieku państwo Polan (= Polska) objęło niemal całe ziemie w dorzeczu Odry i Wisły. Najważniejszym czynnikiem, który zadecydował o wyodrębnieniu się języka polskiego spośród dialektów lechickich, było powstanie i rozwój państwa polskiego, które zjednoczyło różne plemiona. W obrębie granic państwowych działały liczne czynniki integrujące, które kształtowały poczucie wspólnoty dziejowej i kulturowej oraz tworzyły załączki świadomości narodowej. Równocześnie wzrastało poczucie odrębności w stosunku do plemion, które pozostawały poza granicami państwa. Integracji kulturowej towarzyszyła integracja językowa, czyli kształtowanie się w granicach państwa polszczyzny etnicznej, odrębnej od języków ziem sąsiednich. Drugim czynnikiem, obok powstania państwa, który miał olbrzymi wpływ na rozwój języka polskiego, było przyjęcie chrześcijaństwa (chrzest Mieszka I oraz jego dworu w roku 966, po którym nastąpił długi proces chrystianizacji Polski). Organizacja kościelna umocniła państwo polskie (powstanie w 968 roku zależnego bezpośrednio od Rzymu biskupstwa polskiego w Poznaniu, utworzenie w roku 1000 arcybiskupstwa polskiego z siedzibą w Gnieźnie i nowych biskupstw w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu obok dotychczasowego w Poznaniu), wprowadzono alfabet łaciński, który starano się dostosować do zasobu dźwięków języka polskiego¹, a łacina,

¹ Liczący 24 litery alfabet łaciński był niewystarczający do zapisania wszystkich polskich głosek. Brakowało znaków na oznaczenie samogłosek nosowych oraz liter dla spółgłosek zmiękczo-nych, później miękkich (*ś, ź, ć, dź, ń*), szumiących (*sz, ż, cz, dż*) oraz syczących afrykat (*c, dz*). Zasady polskiej pisowni ustaliły się dopiero w XVI wieku w drukach. W rękopisach stosowano trzy typy ortografii: prostą, tzn. bez dwuznaków (*Bulla gnieźnieńska, Kazania świętokrzyskie*), złożoną pierwszego stopnia, czyli z zastosowaniem dwuznaków, ale bez oznaczania miękkości spółgłosek (*Kazania gnieźnieńskie, Psalterz floriański*) oraz złożoną drugiego stopnia z dwuznakami i oznaczeniem miękkości spółgłosek za pomocą litery *y*, na przykład *czyalo* (=ciało), *hyale* (=białe) (*Biblia królowej Zofii, Psalterz puławski*). Ortografia rękopisów charakteryzowała się wielofunkcyjnością znaków (np. litera *s* mogła oznaczać kilka głosek: *s, sz, ś, ź, ż*, podobnie w ortografii litera *sz*). Pierwszy polski traktat ortograficzny (napisany po łacinie) pojawił się w 1440 r. Jego autor, ksiądz Jakub Parkoszowicz z Żurawicy, profesor i rektor Akademii Krakowskiej, proponował w nim między

jako uniwersalny język kultury chrześcijańskiej, stała się elementem stymulującym rozwój języka polskiego w wyniku dominacji nad polszczyzną, a później konkurowania z nią w piśmiennictwie, Kościele i w szkolnictwie. Język polski, pełniąc funkcję języka pomocniczego dla wyjaśniania niezrozumiałej przez większość ludzi łaciny, stopniowo rozwijał się i nabywał sprawność komunikacyjną w coraz szerszych dziedzinach.

Okres staropolski

Początkowo piśmiennictwo na ziemiach polskich stanowiły tylko teksty łacińskie, w których z czasem zaczęły pojawiać się pojedyncze polskie wyrazy, zwłaszcza nazwy osobowe, plemienne i miejscowe. Do XII wieku w dziejach języka polskiego mówi się o epoce przedpiśmiennej. Za początek okresu piśmiennego uznaje się rok 1136, kiedy to powstała *Bulla gnieźnieńska*, dokument łaciński wymieniający dobra arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, w którym zapisano 410 polskich nazw osobowych i miejscowych. W 1155 roku powstała *Bulla wrocławska* zawierająca około 80 nazw osobowych i miejscowych Śląska. Około 230 nazw zapisano w *Przywileju trzebnickim* z roku 1204. Również w innych tekstach łacińskich (kronikach, nekrologach) zarejestrowano polskie nazwy. Na szczególną uwagę zasługuje jednak *Księga henrykowska*, spisana około 1270 roku przez opata klasztoru cysterskiego w Henrykowie na Śląsku, która, oprócz 120 nazw miejscowych i osobowych, zawiera również pierwsze polskie zdanie: „Daj, ac ja pobruczę, a ty poczywaj”. Zdanie to miał wypowiedzieć przybyś z Czech Boguchwał do swojej żony. Od wyrazu *bruczeć* (wydawać dźwięk przy mieleniu na żarnach) Czecha nazwano Brukałem. Od tego imienia autor *Księgi henrykowskiej* wyprowadził nazwę miejscową *Brukalice*. W dokumentach łacińskich z XII i XIII wieku zapisano również kilka wyrazów pospolitych, zwłaszcza nazw danin i świadczeń feudalnych: *podworowe* ‘podatek płacony od domów’, *poradlne* ‘podatek od ziemi uprawnej’, *ślad* ‘obowiązek śledzenia i chwywania przestępców’, *stroża* ‘obowiązek odbywania straży w grodzie’. Najstarszym polskim tekstem ciągłym jest pieśń *Bogurodzica* (dwie pierwsze zwrotki), której początki wiązane są z okresem między XI i XIII wiekiem (najstarszy zachowany odpis pochodzi z początku XV wieku). Najdawniejszym polskim tekstem prozaicznym są *Kazania świętokrzyskie* z XIII–XIV wieku, odnalezione w 1890 roku w Cesarskiej

innymi odróżnianie samogłosek krótkich od długich (polszczyzna miała iloczas do XV wieku) przez podwojenie liter w przypadku tych drugich. Spółgłoski miękkie chciał zapisywać okrągłym, a twarde kanciastym krojem litery. Na początku XVI wieku w pisanym po łacinie traktacie ortograficznym Stanisława Zaborowskiego, wydanym w 1514 roku w oficynie Unglera, wprowadzono litery ze znakami diakrytycznymi na oznaczenie polskich głosek nieznanym łacinie (dopuszczano też dwuznaki *cz*, *rz*, *sz* oraz literę *y* na oznaczenie miękkości). W XVI wieku istniały również inne projekty zmian ortograficznych. Zmiany ortograficzne były przedmiotem dyskusji w XIX wieku wobec wielkiego zamieszania w zakresie zasad pisowni, a właściwie ich braku. Dopiero w 1936 roku Komitet Ortograficzny uchwalił zasady pisowni, które uporządkowały polską ortografię.

Bibliotece Publicznej w Petersburgu przez Aleksandra Brücknera w postaci 18 pasków pergaminowych, użytych niegdyś do oprawy łacińskiego kodeksu przechowywanego w klasztorze benedyktynów na Świętym Krzyżu, a zapisanych wcześniej prawdopodobnie w klasztorze bożogrobców w Miechowie. Z XIV–XV wieku pochodzą *Kazania gnieźnieńskie* oraz *Psalterz floriański*. Cennym źródłem do badań średniowiecznego polskiego języka potocznego są *Roty przysięg sądowych* (od 1386 roku), czyli zawarte w łacińskich księgach sądowych zapisane po polsku zeznania stron i świadków. W połowie XV wieku powstał pierwszy polski przekład *Biblii*, którego inicjatorką była królowa Zofia, czwarta żona Władysława Jagiełły. Na początku XVIII wieku pierwszy tom *Biblii* (*Stary Testament*) znalazł się w bibliotece kalwińskiego gimnazjum w Saros-Patak na Węgrzech (stąd druga nazwa zabytku – *Biblia szaroszpatacka*), gdzie dla celów introligatorskich wyrwano z niego karty (z 470 pozostało 185). W czasie II wojny światowej zabytek zaginął – pozostała jedynie jego przedwojenna podobizna fotograficzna. O drugim tomie wiadomo tylko, że w XVI wieku znajdował się na Śląsku, gdzie został prawdopodobnie zużyty na oprawy książek. Z końca XV lub początku XVI wieku pochodzi *Psalterz puławski* przechowywany w Bibliotece Czartoryskich. Charakteryzuje się on nowatorską pisownią w stosunku do dosyć archaicznego tekstu, co może oznaczać, że zabytek jest kopią starszego rękopisu. Z połowy XV wieku pochodzą wierszowane teksty o charakterze świeckim: *Legenda o świętym Aleksym* oraz *Dialog mistrza Polikarpa ze śmiercią*. Zachowały się też różne pieśni religijne (np. *Posłuchajcie bracia miła, Krystus z martwych wstał je, Jezus Krystus Bóg człowiek* i in.), odpisy modlitw codziennych i modlitewników (*Godzinki Wacława, Modlitewnik Nawojki*) oraz legendy o świętych. Z okresu XV–XVI wieku pochodzą przekłady statutów prawnych (*Kodeks Świętosławowy, Kodeks Działyńskich*), słowniczki, listy prywatne i urzędowe, wiersze związane z kulturą rycerską i dworską oraz sytuacją społeczną i polityczną (*Wiersz o chlebowym stole* autorstwa Słoty, *Pieśń husycka o królu Zygmuncie Luksemburczyku, Pieśń o Wiklefie, Wiersz o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego, Satyra na leniwych chłopów* i in.).

Na kształtowanie się języka polskiego w dobie staropolskiej miały wpływ, jak wspomniano wyżej, następujące czynniki: powstanie państwa, chrzest Polski, przyjęcie łaciny jako języka elit, wprowadzenie alfabetu łacińskiego, rozwój szkolnictwa. Szkolnictwo było również skutkiem przyjęcia chrześcijaństwa, gdyż aż do XVIII wieku szkolnictwem kierowały instytucje kościelne (katolickie, a w XVI wieku również luterzańskie, kalwińskie, ariańskie itp.). Początkowo istniały tylko elitarne szkoły klasztorne i katedralne, później powstała szeroka sieć szkół parafialnych. Uczono w nich łaciny, ale języka polskiego używano jako pomocniczego, co przyczyniło się do kształtowania polszczyzny literackiej. Na kształtowanie się normy językowej olbrzymi wpływ miało środowisko Akademii Krakowskiej. W polskiej literaturze językoznawczej odmianą ogólną (literacką) nazywa się najważniejszy wariant języka, którego sprawność i funkcjonalność jest w stanie zaspokoić wszelkie potrzeby komunikacyjne społeczeństwa będące-

go jego użytkownikami. Odmiana ogólna polszczyzny powstała na podłożu dialektu wielkopolskiego i małopolskiego. W okresie do końca XII wieku w piśmie panował język łaciński. W kontaktach mówionych używano lokalnych dialektów, tylko wąska elita posługiwała się również łaciną. Według niektórych badaczy od XI wieku zaczął się kształtować stopniowo dialekt kulturalny przez ścieranie się zbyt wyrazistych cech gwarowych i zastępowanie ich przez formy „lepsze”, uważane za wyższe pod względem prestiżu. W okresie staropolskim dialekt kulturalny, prestiżowa odmiana mówiona polszczyzny, ulegał silnym wpływom łaciny i języka czeskiego. W okresie między wiekiem XIII i XIV łacina nadal dominuje w tekstach pisanych, których autorami są jednak już najczęściej Polacy. Stopniowo do piśmiennictwa dostaje się język polski i chociaż początkowo zabytki polskie posiadają dosyć wyraźne cechy dialektalne, można w nich dostrzec również początki kształtowania się normy ogólnopolskiej. Norma ponaddialektalna zaznaczała się również w pewnych odmianach języka mówionego, zwłaszcza pod wpływem szkolnictwa, kaznodziejstwa oraz w wyniku dopuszczenia modlitw w języku polskim do obrządku liturgicznego. W wieku XV, pod koniec doby staropolskiej, łacina jeszcze dominuje, ale obok niej język polski zaczyna przenikać nie tylko do tekstów religijnych, ale również do sądownictwa, retoryki, epistolografii, poezji społeczno-obyczajowej i okolicznościowej. Większość Polaków w codziennych kontaktach posługuje się gwarą, elity używają łaciny i mówionej odmiany polszczyzny ogólnej, która zarówno w wariacie mówionym, jak i pisany ulega w tym czasie nadal wpływom języka czeskiego, niemieckiego i łaciny. Czeskie wpływy rozpoczęły się po przyjęciu chrześcijaństwa, niemieckie zaś w XII–XIII wieku jako rezultat kolonizacji, zakładania miast na prawie magdeburskim i rozwoju rzemiosła. Z czeskich pożyczek leksykalnych, które utrzymały się w polszczyźnie, można wymienić wyrazy zapożyczone za pośrednictwem czeszczyzny (wprost z łaciny lub przez język niemiecki) po przyjęciu chrześcijaństwa, na przykład *anioł*, *apostoł*, *biskup*, *bierzmować*, *klasztór*, *kościół*, *krzest* (od XVI wieku *chrzest*), *krześcijanin*, *mnich*, *msza*, *ofiara*, *ołtarz*, *opat*, *pielgrzym*, *proboszcz*, *przeor*, *pacierz*, *poganin*. Z późniejszych wpływów należy odnotować takie wyrazy jak *błagać*, *brama*, *starosta*, *straż*, *rusznica*, *tabor*, *zwłaszcza*. Pożyczki niemieckie były najbardziej intensywne w okresie kolonizacji niemieckiej w XIII–XV wieku. Dotyczyły organizacji życia w mieście, budownictwa, rzemiosła itp., na przykład *blacha*, *browar*, *bruk*, *burmistrz*, *cegła*, *cech*, *cło*, *czynsz*, *dach*, *ganek*, *gmina*, *gwałt*, *hebel*, *herb*, *huta*, *jarmark*, *mur*, *murarz*, *myto*, *rachować*, *ratować*, *sznur*, *szyba*, *śruba*, *taniec*, *weksel*, *wędrować*, *winszować*, *żołnierz*.

Okres średniopolski

W dobie średniopolskiej (od XVI do połowy XVIII wieku), której początek wyznaczają ważne zmiany społeczne i kulturowe mające wpływ na rozwój ję-

zyka polskiego (humanizm, reformacja, powstanie drukarni krakowskich), rozpowszechnia się książka drukowana, rozwijają się miasta (Kraków, Wrocław, Gdańsk, Poznań, Warszawa, Lublin), które przeżywają okres świetności przed upadkiem w XVII wieku. Do ważnych zjawisk tego okresu należy polonizacja obcego, szczególnie niemieckiego, żywiołu miejskiego. Pierwsze pokolenie pisarzy renesansowych rekrutowało się spośród mieszczan, dopiero drugie i dalsze pokolenia składały się już w większości z przedstawicieli stanu szlacheckiego (Marcin Bielski, Mikołaj Rej, Jan Kochanowski, Stanisław Orzechowski i in.). Szlachta wykazywała wielką aktywność polityczną, a jej odłom postępowy sformułował program wszechstronnej naprawy państwa, zwany programem egzekucyjnym. Znalazł on wyraz w znakomitych mowach, które rozwinęły polski styl retoryczny, oraz w pismach polemicznych i traktatach politycznych (np. Stanisława Orzechowskiego), dzięki którym wykształcił się publicystyczny styl polemiki polityczno-społecznej. Polszczyzna zaczęła wypierać łacinę z funkcji języka państwowego – przełomową datą jest tu opublikowanie po raz pierwszy po polsku w roku 1543 zbioru uchwał sejmu krakowskiego. Wiek XVI określany bywa jako złoty okres języka i piśmiennictwa narodowego. W okresie humanizmu, mimo utrzymania prestiżu łaciny, zaczyna kształtować się i upowszechniać polska świadomość narodowa. Pojawiają się prace o języku polskim (np. *Słownik łacińsko-polski* Jana Mączyńskiego, pierwsza polska gramatyka Piotra Statoriusa), rozwija się styl artystyczny w dziełach poetów i pisarzy (Mikołaja Reja, Jana Kochanowskiego, Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego, Łukasza Górnickiego, Piotra Skargi i in.). W 1599 roku powstaje znakomity przekład *Biblii* księdza Jakuba Wujka, dzięki któremu kształtuje się polski styl biblijny. W drugiej połowie XVI wieku słabną wpływy czeskie na język polski, natomiast niemieckie utrzymują się jeszcze w XVI i częściowo w XVII i XVIII wieku. Wyjątkowo silny wpływ wywierała łacina, która była najważniejszym składnikiem wykształcenia humanisty. W XVII wieku szkolnictwo jezuickie upowszechniło znajomość łaciny w warstwie szlacheckiej i w rezultacie cały stan szlachecki (z wyjątkiem gołoty i szlachty zagrodowej) stał się dwujęzyczny, a na Kresach Wschodnich trójjęzyczny, ponieważ dochodziła tu znajomość języka ruskiego. W dobie średniopolskiej miał miejsce masowy napływ zapożyczeń łacińskich do języka polskiego, z których część utrzymała się do dziś (np. *akt, apetyt, dekret, dokument, efekt, forma, kolor, lament, natura, pretekst, rektor, religia, statut, sukces, termin, traktat*). Do polszczyzny przenikały też w XVI wieku zapożyczenia włoskie (np. *bandyta, bank, barka, bomba, forteca, impreza, kalafior, karoca, pałac, parapet, salata, szpada, szpinak, tort, tulipan, zbir*). Wiele wyrazów zapożyczonych z języka włoskiego związanych było ze sztukami plastycznymi i muzyką. W XVII wieku do polszczyzny przenikają szerzej pożyczki ruskie, których początek przypada na wiek XVI. Są to takie wyrazy jak na przykład *bałamut, car, chata, chłystek, czeremcha, czereśnia, czerep, dereń, hałas, harmider, hultaj, wertepy, znachor*. Najczęściej też za pośrednictwem ruskim wchodziły do języka polskiego zapożyczenia orientalne, na przykład *bazar, bohater, buzdylan, haracz, jasyr, kaftan,*

kajdany, kaleka, kobierzec, kotara, szarańcza, tapczan, torba. Na XVI i XVII wiek przypada również wpływ na polszczyznę języka węgierskiego. Do pożyczek węgierskich należą takie wyrazy jak na przykład *dobosz, giermek, hejnał, kontusz, orszak, szereg*. W XVII wieku w wyniku wojen z Rosją, Turcją i Szwecją oraz konfliktów wewnętrznych gospodarka i kultura zaczynają podupadać, co pociąga za sobą regres cywilizacyjny oraz spadek prestiżu języka polskiego. W XVII i XVIII wieku użycie łaciny rozszerza się w wyniku zabiegów szkół jezuickich, jest to jednak umiejętność powierzchowna, daleka od doskonałej znajomości tego języka przez wybitnych polskich humanistów szesnastowiecznych. W komunikacji językowej szerokiej warstwy szlacheckiej łacina służy do makaronizowania, czyli przetykania mowy polskiej wyrażeniami, zwrotami i całymi zdaniem łacińskimi. W XVIII wieku środowisko dworskie i magnackie opanowuje moda na język francuski. Pierwsze pożyczki francuskie pochodzą z XVI w. (*lazaret, parlament, perfumy, prezent, prezydent*), jednak moda na język francuski zaczęła rozpowszechniać się w połowie XVII i w XVIII wieku. Duże znaczenie miał tu wpływ dworu Władysława IV i Marii Ludwiki Gonzagi oraz Jana III Sobieskiego i jego żony Marysienki. Z tego okresu pochodzą takie wyrazy jak: *artyleria, brygada, dama, gorset, komplement, menuet, peruka, pistolet, serweta*. W XVII wieku w wyniku układów politycznych (unia lubelska w 1569 oraz unia brzeska w 1596 roku) centrum państwowe wielojęzycznej i wielokulturowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów ciąży ku wschodowi, a w języku polskim umacniają się obok wpływów mazowieckich, związanych z przeniesieniem na początku XVII wieku stolicy do Warszawy, wpływy kresowe, głównie za sprawą wybitnych pisarzy i polityków pochodzących z Kresów.

Okres nowopolski

Doba nowopolska rozpoczyna się od połowy XVIII wieku wraz z docierającymi z Zachodu hasłami rozwoju nauki, tolerancji, oświaty, racjonalizmu oraz końcem epoki saskiej w dziejach Polski. Okres stanisławowski przynosi ożywienie polityczne, gospodarcze, kulturalne i oświatowe. Wyrazem troski o dobro kraju są publiczne dyskusje, głównie na łamach rozwijającej się prasy, na temat konieczności gruntownych reform. W tym czasie spadł prestiż polszczyzny, świadomość językowa została mocno osłabiona w stosunku do okresu humanizmu, a język polski utrzymywał się w zasadzie tylko w mowie niższych warstw społecznych. W środowisku szlacheckim nasilała się moda na makaronizowanie, zaś środowisko dworskie i magnackie posługiwało się francuszczyzną. Reforma szkolnictwa pijarskiego, dokonana przez księdza Stanisława Konarskiego, obeznanego z europejskimi tendencjami oświeceniowymi, założenie przez niego w 1740 roku w Warszawie Collegium Nobilium, elitarniej szkoły pijarskiej, w której wprowadzono nauczanie w języku ojczystym oraz kursy języków nowożytnych, zwłaszcza francuskiego i niemieckiego przy ograniczeniu roli łaciny, przyczyniło się do

przełomu umysłowego szerszej społeczności oraz do rozwoju skostniałego w dobie saskiej barokowego stylu języka. W ślady Konarskiego poszli inni pijarzy oraz jezuici. Powstanie za czasów Stanisława Augusta i z jego inicjatywy Szkoły Rycerskiej z nowoczesnym programem nauczania, teatru narodowego, czasopiśmiennictwa („Monitor”, „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”), a także plany w zakresie leksykografii, zakładanie towarzystw naukowych oraz twórczość literacka wspierały świadomą i szeroko zakrojoną politykę językową oświecenia. Ukoronowaniem tych działań było powstanie w roku 1773 Komisji Edukacji Narodowej pod patronatem króla Stanisława Augusta, która zorganizowała jednolite dla całego kraju szkolnictwo świeckie i państwowe z polskim językiem wykładowym i z polszczyzną jako obowiązkowym przedmiotem nauczania. Hugo Kołłątaj dokonuje w latach 1778–1781 reformy Akademii Krakowskiej, przemianowanej na Szkołę Główną, gdzie na Wydziale Filozoficznym kształcono nauczycieli w języku polskim. W roku 1775 powołano przez Komisję Edukacji Narodowej Towarzystwo Ksiąg Elementarnych w celu przygotowania podręczników polskich do różnych przedmiotów. W latach 1778–1783 powstała *Gramatyka dla szkół narodowych* Onufrego Kopczyńskiego oraz inne podręczniki. Wprowadzenie języka polskiego do nauki na szerszą skalę (początki kształtowania się polskiego stylu naukowego przypadają na wiek XVI) dokumentują liczne dzieła naukowe pisane po polsku z dziedziny historii, prawa, filologii, pedagogiki, logiki i filozofii, matematyki i geometrii, fizyki, chemii, geografii, biologii i medycyny oraz innych dziedzin. Powstała polska terminologia naukowa (międzynarodowa i rodzima). W tym czasie rozwinęło się słownictwo, powstały liczne kalki wyrazów obcych, ale też rodzime neologizmy i neosemantyzmy. Znaczenia niektórych wyrazów ustaliły się w sposób do dziś używany (np. *naród, ojczyzna, wolność, niepodległość, społeczeństwo, życie publiczne*). W okresie oświecenia ukształtował się nowoczesny język polski w odmianie ogólnej (literackiej) o ujednoliconym systemie gramatycznym, skodyfikowany w gramatyce Kopczyńskiego. Ukształtowało się różnorodne słownictwo, które zostało później zarejestrowane w dziele Samuela Bogumiła Lindego *Słownik języka polskiego* (1807–1814) oraz style funkcjonalne (artystyczny, publicystyczny, naukowy, a także częściowo administracyjno-prawny). Dzięki temu polski język ogólny stał się podstawą siły politycznej, narzędziem kultury oraz głównym wykładnikiem więzi narodu w okresie upadku państwa, który nastąpił po trzecim rozbiórze Polski przez Austrię, Rosję i Prusy w roku 1795. Polszczyzna w okresie niewoli była podstawowym składnikiem świadomości narodowej zarówno dla Polaków w kraju, jak i poza granicami – na emigracji. W warunkach nasilonej germanizacji i rusyfikacji wzrastał opór ludności, jednak niektóre odmiany ulegały silnym wpływom języka zaborcy – szczególnie odmiana administracyjna (urzędowa). Obcym – rosyjskim i niemieckim wpływom ulegała również odmiana potoczna języka polskiego, gwary miejskie i ludowe. Natomiast odmiana artystyczna polszczyzny ogólnej, pod wpływem twórczości wybitnych pisarzy i poetów XIX wieku, przeżywała okres dalszego rozkwitu.

XX wiek

Po uzyskaniu niepodległości w roku 1918 nastąpił swobodny rozwój wszystkich odmian polskiego języka narodowego, zorganizowano od podstaw szkolnictwo powszechne, rozpoczęto walkę z analfabetyzmem (w 1921 roku było w Polsce 33% analfabetów, w 1931 – 23%), zaczęto odnawiać słownictwo, zwłaszcza terminologię, tworząc mnóstwo neologizmów, którymi zastępowano terminy międzynarodowe (*blonica* zam. *dyfteryt*, *nieżyt* zam. *katar*, *krztusiec* zam. *koklusz*, *rwa* zam. *reumatyzm*, *dur* zam. *tyfus* itp.). W dwudziestoleciu międzywojennym wzrosła liczba użytkowników polszczyzny ogólnej. Obok arystokracji, ziemiaństwa, inteligencji i bogatszego mieszczaństwa, znajomość polszczyzny ogólnej stała się dostępna również, dzięki kształceniu w szkołach, chłopom, rzemieślnikom, robotnikom. Nowi użytkownicy posługiwali się wymiennie wyniesioną z domu gwarą oraz polszczyzną ogólną, co powodowało interferencje językowe i obniżało jakość polszczyzny. Z tego też powodu istniała potrzeba zakrojonego na szerszą skalę poradnictwa językowego. W roku 1920 powstało w Krakowie Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, które przejęło wychodzące od 1913 roku czasopismo „Język Polski”. W roku 1930 w Warszawie powstało Towarzystwo Krzewienia Poprawności i Kultury Języka Polskiego, którego organem stał się „Poradnik Językowy”, wychodzący od roku 1901. Od drugiej połowy XIX wieku do połowy XX nieliczna inteligencja, około 150 tysięcy osób, tworzy grupę użytkowników polszczyzny ogólnej, świadomie dbających o poprawność języka. W roku 1939 inteligencja stanowi około 6% ogółu ludności. Podstawową drogą szerzenia się norm języka ogólnego jest w okresie międzywojennym nadal literatura piękna, powoli jednak z literaturą zaczyna konkurować w oddziaływaniu na język społeczeństwa czasopiśmiennictwo oraz radio. Decydujące znaczenie w rozwoju języka ma jednak polska szkoła. W latach 1939–1945 załamuje się rozwój zarysowany w okresie międzywojennym, zwłaszcza w ostatnich latach przedwojennych. Powstanie nowego państwa polskiego (1944–1945) związane jest ze zmianami społeczno-politycznymi i ideologicznymi. Ludność z Kresów Wschodnich zostaje przesiedlona na tereny tzw. Ziemi Odzyskanych na zachodzie i północy Polski, gdzie przed wojną mieszkała ludność niemiecka. Ludność wiejska napływa masowo do miast, gdzie powstają duże zakłady przemysłowe. Dawna stara inteligencja, która do wojny była gwarantem wzorcowej normy językowej, przestaje być po II wojnie światowej liczącą się siłą społeczną. Wzorcem dla języka ogólnego staje się język stopniowo rozwijających się mediów oraz szkoła. Ulega zmianie charakter języka ogólnego w wyniku oddziaływania kultury masowej, ubóstwa jej formy i treści oraz silnych wpływów na nią różnych bardziej lub mniej jawnych działań polityczno-ideologicznych. Ważną warstwę społeczną, obok robotników i chłopów, podstawowych grup ideologicznej wizji społeczeństwa socjalistycznego, stanowiła tzw. inteligencja pracująca z awansu

społecznego, określana też mianem nowej inteligencji, oraz aparat administracyjno-partyjny.

Okres po 1989 roku

Ważną cezurą w powojennych dziejach społeczeństwa polskiego jest rok 1989, kiedy to nastąpił zwrot ustrojowy oraz towarzyszące mu transformacje w wielu dziedzinach życia społecznego. Obok wielu pozytywnych zmian w zakresie kultury, oświaty i polityki dostrzega się również negatywne skutki przemian społecznych. Należy do nich wulgaryzacja języka, ekspansja kodu ograniczonego oraz przejawy agresji językowej. Natomiast szerzenie się anglicyzmów należy uznać, zdaniem wielu językoznawców (por. Mańczak-Wohlfeld 2006), za niezagrożające współczesnej polszczyźnie. Zagrożeniem jest natomiast współczesna kultura konsumpcyjna i jej wpływ na polszczyznę, na przykład przez reklamę (por. Ożóg 2008).

WYBRANE CECHY CHARAKTERYSTYCZNE JĘZYKA POLSKIEGO

W odróżnieniu od innych języków słowiańskich system języka polskiego rozwija się w naturalny ciągły sposób od IX wieku do dzisiaj. Kształtowanie się normy językowej polszczyzny ogólnej przebiegało również, mimo utraty niepodległości w latach 1795–1918 oraz 1939–1945, bez większych zakłóceń. Rezultatem tego stanu rzeczy jest silna pozycja polszczyzny ogólnej, zróżnicowanej na dwie podstawowe odmiany: pisaną i mówioną, które charakteryzują się cechami różniącymi, wynikającymi z przyjmowania dwóch norm języka ogólnego: normy pisanej i normy mówionej. Odmiana pisana jest zróżnicowana z punktu widzenia funkcjonalnego na takie style jak: artystyczny, publicystyczny, naukowy, urzędowy, kanzdziejowski, potoczny, natomiast odmiana mówiona występuje w dwóch wariantach: oficjalnym (starannym, opracowanym) oraz nieoficjalnym (potocznym, spontanicznym).

Rozwój systemu fonologicznego języka polskiego zapoczątkowały jeszcze w epoce przedhistorycznej, tj. przed X wiekiem, trzy ważne zmiany:

- powstanie par fonemów samogłoskowych o tej samej barwie różniących się tylko iloczasem (krótkie i długie fonemy samogłoskowe);
- powstanie jednego samogłoskowego fonemu przedniego wysokiego o dwóch wariantach, z których jeden występuje w nagłosie i po spółgłosce miękkiej, drugi *y* tylko po spółgłoskach twardych;
- przejście długich i krótkich fonemów *ě* (*jat*), *ę*, *e* w pozycji przed twardymi spółgłoskami przedniojęzykowymi *t*, *d*, *n*, *r*, *ł*, *s*, *z* w długie i krótkie *'a*,

'a, 'o w wyniku procesu przegłosu (dyspalatalizacji). W wyniku dyspalatalizacji lechickiej (objęła całą grupę lechicką) pojawiła się w VIII wieku samogłoska tylna *a* po spółgłosce miękkzonej (dotychczas obowiązywała zasada, że przed przednimi samogłoskami spółgłoski były miękkzone, a przed tylnymi twarde), która w formach pokrewnych alternowała z *e* (powstałym z *ě* w pozycji przed spółgłoską miękkzoną). Do dziś rezultatem przegłosu lechickiego są oboczności: *miasto* : *mieście*, *widział* : *widzieli*, *biały* : *bielić*, *las* : *lesie* itp. Przegłos *e* > 'o nastąpił w IX wieku (jest nazywany przegłosem polskim), a jego rezultatem było pojawienie się samogłoski tylnej *o* po spółgłoskach miękkzonych i miękkich (por. dzisiejsze alternacje: *niosę* : *nieziesz*, *kościola* : *kościelie*, *zielony* : *zielen* itp.).

Polszczyzna posiadała do X wieku cztery sonanty (*ɤ, ʝ, ɪ, ʏ*), które rozwinęły się w grupy stojące między dwiema spółgłoskami: *ar* (*targ, karmić, gardło*), *er* (*śmierć, pierścień, ciern*), *erz* (*wierzch, pierzchać*), *eł* (*pełny, wełna, kielbasa*), *il* (*wilk, wilgoć*), *lu* (*długi, dług*), *ół* (*żółć, czółno*).

Rezultatem metatezy międzyspółgłoskowych grup *TārT, TālT, TērT, TēlT* > *TroT, TloT, TreT, TleT* (VIII wiek) są w polszczyźnie grupy stojące między dwiema spółgłoskami: *ro, ró* (*krowa, gród*), *ło* (*złoto, głowa*), *rze, rzo, rzó* (*brzeg, brzoza, przód*), *le* (*mleko*).

Do XI wieku w języku polskim występowały jery – przedni i tylny (*ɛ, ɔ*), które w zależności od pozycji w wyrazie mogły być słabe lub mocne. Słabe jery uległy zanikowi, natomiast mocne rozwinęły się w *e*: miękki jer w 'e po spółgłosce miękkiej, twardy jer w *e* po spółgłosce twardej. Wynikiem zaniku i wokalizacji jerów jest występująca w polszczyźnie alternacja *ø* : *e* (*pies* : *psa*, *sen* : *snu*, *matka* : *matek*). Zanik wygłosowego jeru stojącego po spółgłosce dźwięcznej powodował wydłużenie krótkiej samogłoski w sylabie poprzedzającej. Powstawała alternacja na przykład długiego *ō* (ze wydłużenia) i *o* krótkiego, która po wieku XV, kiedy zanikł ilocz, przekształciła się w alternację *ó* pochylone (powstałe z dawnego *ō*) : *o* jasne (z dawnego *ō*), która w XIX wieku zmieniła się w alternację *u* : *o*, ponieważ *ó* pochylone zrównało się wówczas z *u*. Dzisiaj takie *u* pochodzące z *ō* długiego (od XV do XIX wieku z *ó* pochylonego) zapisywane jest jako *ó*: *wóz* : *wozu*, *mógł* : *mogła*, *stól* : *stołu*).

Rezultatem wydłużenia zastępczego nosówek jest dzisiejsza alternacja zapisywana literami oznaczającymi dawne nosówki (dziś przed zwartymi jest to w wymowie alternacja grup *oN* : *eN*): *zqb* : *zęby*, *dqb* : *dębu*, *maq* : *męża*, *wziql* : *wzięli*.

Ważną cezurę w rozwoju systemu wokalicznego polszczyzny stanowi zanik iloczasu w XV wieku i powstanie samogłosek jasnych (z dawnych krótkich *ǣ, ǝ, ǣ*) oraz pochylonych (z dawnych długich *ā, ȃ, ē*). Wysokie samogłoski *ī, ȳ, ū* zrównały się z jasnymi, pochylone, czyli podniesienie artykulacji, było w przypadku wysokich niemożliwe. Pochylone *ā* zrównało się w języku ogólnym (literackim) w XVIII wieku z *a* jasnym, natomiast w gwarach zachowało się, a następnie ulegało przekształceniom w dyftong (Wielkopolska, północny Śląsk) lub w *o* (Małopolska, część Mazowsza). Pochylone *ē* w XIX wieku zrównało się z *e*

jasnym, w gwarach natomiast jest realizowane jako *y* lub *y/i*. Inaczej zachowało się *ó* pochylone, które jeszcze bardziej podniosło swoją artykulację i zrównało się z *u*, natomiast w wielu gwarach do dzisiaj jest realizowane jako odrębny fonem.

Do najważniejszych zmian w rozwoju systemu konsonantycznego należy zaliczyć procesy przemiany w XIII wieku fonemów zmiękczonech *t'*, *d'*, *r* w *ć*, *dź*, *rz* (realizowane do XVI wieku jako *ř* frykatywne, podobnie jak do dziś w języku czeskim).

Od XIII do XVI wieku w systemie spółgłoskowym występowały fonemy: *p*, *p̣*, *b*, *ḅ*, *f*, *f̣*, *w*, *ẉ*, *m*, *ṃ*, *t*, *d*, *k*, *g*, *ch*, *n*, *ń*, *s*, *ś*, *z*, *ź*, *c*, *dz*, *cz*, *dź*, *ć*, *dż*, *sz*, *ż*, *rz*, *r*, *l*, *ḷ*. Fonemy *c*, *dz*, *cz*, *dź*, *sz*, *ż*, *rz* były do XVI wieku zmiękczone (stał po nich wariant *i*: *czysty*, *drudzi*, *taci*). Po ich stwardnieniu wariant *i* przekształcił się w *y*: *czysty*, *drudzy*, *tacy*.

Kolejną ważną zmianą było powstanie w XV–XVI wieku fonemów zmięczonych *ḳ*, *g̣*, które były wariantami twardych *k*, *g*. Nastąpiło to w wyniku przejścia *ky* > *ki*, *gy* > *gi* (*robaky* > *robaki*, *nogy* > *nogi*) oraz *ke* > *kie*, *ge* > *gie* (*kedy* > *kiedy*, *ogeń* > *ogień*).

W XVII wieku fonem *ř* (*rz*) traci swoją frykatywność i zrównuje się z *ż*, przy zachowaniu pisowni *rz* (*rzeka*, *brzeg*) lub z *š* (*trzeba*, *krzak*).

Z innych ważnych zmian należy wymienić ubezdźwięcznianie (od XV wieku) spółgłosek w wygłosie i przed bezdźwięcznymi oraz stwardnienie w wygłosie i przed twardymi spółgłoskami wargowych miękkich (*paw* : *pawia*, *krew* : *krwi*, *rób* : *robić*), co miało miejsce około XVIII wieku.

Do zjawisk związanych z rozwojem konsonantyzmu należą też różne procesy asymilacyjne, na przykład upodobnienie spółgłosek dźwięcznych do następujących po nich zębowych (*czso* > *cso* > *co*, *niemieczsky* > *niemiecsky* > *niemiecki*) oraz dysymilacyjne, na przykład przejście w XV–XVI wieku grupy *czrz* > *trz*: *czrzoda* > *trzoda* i (w XV wieku w gwarach, a w polszczyźnie ogólnej w XIX wieku) grup *śrz*, *źrz* w grupy *śr*, *źr* (*śrzoda* > *środa*, *źródło* > *źródło*). Procesom asymilacyjnym towarzyszyły upraszczania grup spółgłoskowych.

W wyniku zarysowanych zmian cechą dzisiejszego systemu fonologicznego polszczyzny ogólnej jest ubóstwo samogłosek w stosunku do bogactwa spółgłosek. Istnieje związek między rozbudową systemu konsonantycznego a uproszczeniem systemu wokalicznego (por. Stieber 1966: 87), na co wskazują również inne języki słowiańskie, które silnie rozbudowały systemy konsonantyczne, a równocześnie znacznie zredukowały wokalizm (np. rosyjski). We współczesnej polszczyźnie obserwujemy od wielu lat stopniowy zanik samogłosek nosowych. W zakresie konsonantyzmu na uwagę zasługuje asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich (dawniej charakterystyczna dla Mazowsza i Polski północnej), po których w pozycji przed samogłoskami pojawia się w wymowie jota. Rezultatem zaniku synchronicznej realizacji wargowych miękkich jest utrata przez te spółgłoski wartości fonologicznej i zepchnięcie ich do roli wariantów spółgłosek wargowych twardych.

Bibliografia

- Bajerowa, Irena, 1964: *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław.
- Bajerowa, Irena, 1986–2000: *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I–III, Katowice.
- Bajerowa, Irena, 1993: *Język ogólnopolski XX wieku*, w: *Współczesny język polski*, J. Bartmiński (red.), Wrocław, s. 27–52.
- Dunaj, Bogusław, Przybylska, Renata, Sikora, Kazimierz, 1999: *Język na co dzień*, w: *Polszczyzna 2000*, W. Pisarek (red.), Kraków, s. 227–251.
- Gajda, Stanisław, 2001: *Współczesna polska sytuacja językowa*, 1.2. *Rys dziejów polszczyzny do 1945 r.*, w: *Język polski*, seria: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, S. Gajda (red.), Opole, s. 24–32.
- Klemensiewicz, Zenon, 1974: *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Mańczak-Wohlfeld, Elżbieta, 2006: *Angielsko-polskie kontakty językowe*, Kraków.
- Ożóg, Kazimierz, 2008: *Współczesna polszczyzna a konsumpcjonizm*, w: *Współczesna polszczyzna. Stan, perspektywy, zagrożenia*, Z. Cygal-Krupa (red.), Kraków–Tarnów, s. 59–69.
- Stieber, Zdzisław, 1966: *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa.
- Walczak, Bogdan, 1995: *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań.